

לתולדות תחיית הלשון – ההזדמנות, היכולת והרצון*

עוזי אורנן

התחייה – הפיכת העברית לשפה עיקרית

הוויכוח על השאלה, אם היתה העברית 'שפה מתה' או 'מתה למחצה', 'חיה' או 'חיה למחצה', דומה שאין לו סוף; ולכן מוטב שנתכונן לא על השפה, אלא על בני-האדם העושים בשפה. כך נוכל להגדיר את 'תחיית העברית' בפשטות: קמה, גדלה והתפתחה חברה, שהשפה העברית נהיתה לבנייה שפה יחידה, או לפחות שפה עיקרית.

הקמת בתי-הספר

חברה זו החלה להיווצר בסוף שנות השמונים בבתי-ספר חדשים, שהלימודים בהם התנהלו בעברית. בתי-הספר המודרניים הראשונים היו בתי-הספר 'התורה והמלאכה' בירושלים ובית-הספר בראשון-לציון. שניהם נוסדו, כנראה, בראשית שנת תרמ"ג (1882), אבל רק בראשית תרמ"ח, כלומר חמש שנים לאחר ייסודם, נפתחה כיתה אחת בבית-הספר 'התורה והמלאכה' שהלימודים בה התנהלו בעברית, ובאותה שנה הוסב בית-הספר בראשון-לציון והיה לבית-ספר עברי. חשיבות נודעה לשאלה מה גודל הציבור שמסביב לבית-הספר.

מסתבר, כי ככל שהיתה הקהילה קטנה יותר, כך קל היה יותר למורים להשליט דיבור עברי, הן בבית-הספר והן בקהילה עצמה. וכך כתב א"מ לונץ לאחר כעשר שנים:

... לנו העירוניים ... אם משפחה אחת תתאמץ ללמד את ילדיה לדבר רק עברית לא יוכלו הילדים האלה להתרועע ולהשתעשע את יתר הילדים אשר כגילם ... יוכל עוד היות, כי הדבר הזה יעצור עוד את התפתחות כח הילדים וכשרונם. — לא כן לכם בני המושבות, אשר הרבה משפחות כבר הנהיגו בבתיהן את הדיבור עברי [ההשמטות לעיל שלי, ע"א].¹ הילדים שהו בבית-הספר שעות רבות כמשך היום והתרגלו לדבר עברית עם מחנכיהם, ומתוך כך גם כינם לבין עצמם. הם גדלו, והעברית נהיתה להם לשפתם העיקרית. תופעה זו אינה מתמיהה: ברוב החברות מעשיר בית-הספר את עולמו הרוחני של התלמיד הצעיר, ומתוך כך גם את שפתו, יותר מאשר בית ההורים. מכיוון שהלימודים התנהלו בעברית, גבר משקלה של העברית על שפות הדיבור

83

* המאמר מבוסס על הרצאה שנישאה במסגרת דיון שנערך ביד יצחק בן-צבי, ירושלים, בכ"ז שבט תשמ"ג (10.2.1983), בנושא 'לתולדות תחיית הלשון – ההזדמנות, היכולת והרצון', במלאת 100 שנה לייסוד בית-הספר תורה ומלאכה בירושלים על-ידי נסים בכר.

1 לוח ארץ ישראל, 3 (תרנ"ח), חלק הסיפורים, עמ' 9.

בית ספר עברי

ספר ראשון למתחילים

כאת

יהודית גרובובסקי

מורה עברית במחלקת הלימודים ולמנהל ב"ס א.

דפוס בערות היעד המרכזי אשר לחברת
כל ישראל הבריים בספרי.

ירושלם

שנת או תשכ"ז לחיובן
מרום סטמכת ה. צ. ב. י.

- 2 -

— הנה עשׂינן פתׂי, קתרו.

— מה יתקן?

— ופתוים אבד? ...

דברו הימים א.

— מי אהר? — עקרי אבני.

— ובר אבד? — עבדו גם אבני.

— ופתוים האבן אשר ישבו בת העברים?

— ארין ישראל.

בית (קוּח), ישי, און (אָוּן), פה, שום, גם

עוד, פוי לי, ל... ל... ל... ל... ל... ל... ל... ל... ל...

ב... ב...

היחל במתב: ישי לי קר. — ולי יש קר נדיו.

— גם לי יש קר. און לדאובן מה פנקס (מתברת) יש

א. ב. ג. העולים המאים במאיים האלה נקל לאיים

בפעל ובמעשה לתלמידים: הנער קרא בספרו שבעין קריא

בספרו, מוטון קריא בספרו: ימן: קן לי את ספרך וכן.

ד. התלמיד יענה מה שמו רוב אבני.

דקדוק: א. על ידי הפסק אבד תחלה תנועה קטנה לילולה

להם — לחם, בית — בית.

ב. לו (אל) ולמי שאו בחיוב: לדאובן למי יוד

א.

בית מספר.

קר, ספר, לוח, פנקס (מתברת), שט, יד

(שעם), עשׂינן פתׂי, סכתב, סרגל (בן), דיו, יתקן, כסא, סכסר.

א. הנני קריא בספרו וכתב בטעם.

ישקיעו ביתב קעני על הקר.

ב. — קן לי, שאיל, את ספרך.

— הנה ספרי, קתרו.

ג. — תני לי, יתקן, את עקד.

— עמי נשקד.

— קני לי את עשׂינן פתׂי.

א. סכתב — חיש אבן לכתב בעל לח חיש, Le tableau.

d'ardoise.

ב. סרגל (בן) — קר, ישי לשעשט ולטון בי קום יתקן

על הנר, Le table.

דפים ראשונים מתוך 'בית ספר עברי', ספר-לימוד עברית בעברית מאת יהודה גרובובסקי, ירושלים 1895

שדיברו בהן עם ההורים. יתר על כן, הילדים חונכו לדעת ולהאמין, כי הדיבור בעברית חשוב עד למאוד, ועליהם לדבר עברית ורק עברית ככל שיוכלו. אין פלא אם לאחר זמן נעשתה שפתם של הילדים גם לשפת בית ההורים, או לפחות שפה נשמעת בבית ההורים. תופעה זו, המצויה הרבה בארצות ההגירה, גם בארץ-ישראל התרחשה. כתייהספר קבעו אפוא לא רק את הלשון העיקרית שבפי תלמידיהם, אלא הם השפיעו גם על לשון התקשורת של ההורים. חברה כזאת, של בני דור אחד בארץ אחת, שהעברית היתה לשפתה העיקרית, לא היתה קיימת מאז עברו דוברי העברית מן העולם בימים קדמונים, והופעתה היא הראויה להתכנות 'תחיית הלשון העברית'. אולם, כמוכן, נותרו עוד שאלות של דיוקים והבהרות בהגדרה.

תחיית הלשון איננה 'עברית בעברית'

ראשונה, אין לערב בין התחייה ובין דרך ההוראה המכונה 'עברית בעברית'. שיטת-ההוראה לשפות זרות, שנודעה בשם 'הגישה הישירה' או 'שיטת לשון האם', נודעה אז באירופה² והגיעה גם אל

2 ראה: ש' הרמתי, 'גישות ושיטות בהוראת לשון', אורחות, א (תשכ"ב), עמ' 9-11.

המורים לעברית. הם קראוה 'עברית בעברית'. נסים בכר הכניס כבר ב-1875 שיטה זו כבית-הספר בקושטא. הוא הכיר אותה מהוראת צרפתית, וסבר שכדאי לנסותה גם בעברית. אולם הכנסת שיטה זו כשהיא לעצמה אינה מעידה כלל על תחייתה של העברית. מי שלימד צרפתית בגרמניה ואחז ב'גישה הישירה', לא התכוון כלל להוריש את הלשון הגרמנית מפי תלמידיו ולנטוע בליבם את ההרגשה שעליהם לדבר רק צרפתית. לא נכון יהיה אפוא לטעון, כי דרך ההוראה של 'עברית בעברית' היא היא 'ראשית התחיה'³. הוויכוח על השאלה, אם היה בן-יהודה הראשון שלימד 'עברית בעברית' תקופה קצרה כבית-הספר של נסים בכר בירושלים, או שקדמו לו אחרים בשיטת-הוראה זו — אין לו קשר לשאלת תחיית הלשון העברית.

תחיית הלשון איננה ההשכלה

העברית היתה דרך קבע בשימוש חלקי בקרב היהודים, כשבצידה משמשת לשון אחרת לדיבור ולעיתים גם לתקשורת בכתב. בעיקרה היתה העברית נכתבת.⁴ מצב זה נקרא בשם 'דיגלוסיה', וזו נשקפת אלינו כבר מתקופת לשון חכמים. לפי טענתו של רבי: 'בארץ ישראל לשון סורסי למה? או לשון הקודש או לשון יוני'.⁵ בימי הביניים היתה הדיגלוסיה בגדר המצב הלשוני המקובל וה'טבעי' של כל החברות באירופה: גם יושבי אירופה הנוצרים היתה להם יותר משפה אחת לשימושם. וכן העולם הערבי של ימינו: הלשון הערבית הספרותית ולשונית הדיבור הערבית (אלה הקרויות 'דיאלקטים ערביים') משמשות זו בצד זו לצרכים שונים. מצב זה נמשך גם בתקופת ההשכלה, ומבחינה זו לא היה בה כל חידוש. החידוש העיקרי היה בתוכן: עד אמצע המאה השמונה-עשרה רוב החיבורים הנכתבים עברית היו בעיקר בענייני דת והלכה; ואילו בתקופת ההשכלה החלו להיכתב חיבורים בעברית גם על נושאים אחרים — בייחוד ספרות יפה, ובמידת-מה גם על עניינים של מדעי הטבע ושל מדעי הרוח הכלליים, שהובנו אז ככוללים גם את מה שמכונה היום 'מדעי החברה'. התרחבות זו של תוכני הכתיבה ידועה בשם 'תקופת ההשכלה'. היא היתה כרוכה, כמובן, לא רק בשינוי בתחומי ההתעניינות, אלא גם באורח החיים ובהשקפות העולם. ואולם שינויים אלה לא הביאו לתמורה במצב הלשוני המהותי של היהודים באותה תקופה, מצב של דיגלוסיה. השינוי בנושאי הכתיבה והרחבת תחומיה אינו ראוי אפוא להתכנות 'תחייה', וודאי לא 'תחיית הלשון'.

תחיית הלשון איננה הרחבת-לשון

צורכי המבע של האדם מתרחבים תמיד, ועל כן גם בחברות הדיגלוסיה יש תקופות של הרחבת-לשון; כך בחברה הנוצרית שבימי הביניים, בחברה היהודית לפני התחייה ובחברה הערבית של ימינו. סופרים לאטיניים בני תקופה הרומית השתמשו באוצר-מלים שונה ומצומצם בהשוואה ללאטינית של ימי הביניים. ספק הוא, אם סופר רומי קדום היה מסוגל להבין טקסטים לאטיניים

3 כפי שטוען ש' הרמתי, שלושה שקדמו לבן-יהודה, ירושלים תשל"ח. הוא אף מביא ראיות לכך, שבעניין זה היו שלושה מורים שקדמו לבן-יהודה.

4 על עברית ולשונית יהודיות ראה מאמרי, 'עברית אינה לשון יהודית', לשוננו מח (תשמ"ד) [כדפוס].

5 כבא קמא עב ע"ב, ובנוסח דומה — סוטה מט ע"ב.

חדשים, שנכתבו בשעה שהלאטינית היתה אך אחת משפות הדיגלוסיה של המשתמשים בה. כך גם בעברית בימי הביניים המאוחרים: כאשר נסוגו הערבים מאירופה שוב לא היה הציבור היהודי קורא ערבית. אז תורגמו הרבה כתבי יהודים גדולים, שפנו בזמנו אל הציבור היהודי בערבית. הרבה מלים חודשו בעברית, והלשון הורחבה, כשם שהורחבה בתקופת ההשכלה. העברית גדלה והתרחבה, כשם שהלאטינית גדלה והתרחבה, גם בעת היותן משמשות בעיקר בכתיבה.

לאחרונה קישר יהושע בלאו את תופעת ההתרחבות והגידול בערבית הספרותית של הדורות האחרונים עם התרחבותה וגידולה של העברית, וקרא לשתיהן בשם 'תחייה'.⁶ אין הוא יחיד בהרחבה זו של המושג 'תחייה'. יש המדברים על סופרי ההשכלה המאוחרים כעל משתתפים במעשה התחייה, או אף כעל מחייה ממש.⁷

אין ספק, כי כל תוספת מונחים ומלים לשימוש כללי יש בה תועלת, ואולם התחייה לא היתה תלויה בהרחבה זו של הלשון, שנעשתה סמוך לזמנה, ובין כה וכה הוצרכו לעסוק בחידושי מלים למאות ולאלפים.

קביעות כאלה נובעות מהרחבה לא מוצדקת של המושג 'תחייה'. העברית אירע לה שהפכה להיות 'שפה עיקרית' של חברה חדשה, ואילו לערבית הספרותית לא אירע כדבר הזה, אלא היא הלכה והתפתחה בתחום שימושיה כדרך כל שפה, כתובה או מדוברת, שהמשתמשים בה מתרחב עולם מושגיהם. גם השפות המבוססות ביותר, כגון אנגלית או צרפתית, חלים בהן תהליכי חידוש, ולא אירעה בהן שום 'תחייה'. התרחבות וגידול לעצמה ותחייה לעצמה.

העברית בארץ-ישראל לפני בן-יהודה

בטרם נעבור לשאלה העיקרית, ראוי לדון עוד בשאלה אחת — מה דיברו היהודים בארץ-ישראל לפני בואו של בן-יהודה? טיודור פרפיט הביא חומר רב שאסף מכתבי נוסעים ושליחים שפעלו במאה התשע-עשרה,⁸ ומעיון בו אפשר, לכאורה, להסיק אחת משתי מסקנות: או שהיהודים בארץ-ישראל דיברו עברית דרך-כלל, או שהם נהגו לדבר בשפות אחרות, אבל היו מסוגלים לדבר עברית בשעת הצורך. אביא כאן רק סיפור אחד כדי להראות שהפירוש השני הוא הנכון. כמאבק הממושך שניהלו האשכנזים כדי להקים בית-מטבחיים משלהם בירושלים, היתה טענתם העיקרית, שאין הם כת לעצמה, אלא שהם יהודים בדיוק כמו הספרדים. אבל הם היו נאלצים להסביר גם הבדל אחד, בולט, בין ספרדים ואשכנזים.

בראשית שנת תרל"ד (1873) כתבו תזכיר הפותח בהצהרה: 'כל היהודים בין ספרדים בין

6 'בלאו, תחיית העברית ותחיית הערבית, ירושלים תשל"ו. הספר מיוסד על פרסומים קודמים של המחבר שנשא אותם שם.

7 הגדיל לעשות בעניין זה יחזקאל קוטשר ז"ל, שכינה את מנדלי אבי העברית החדשה, E.Y. Kutscher, *A History of the Hebrew Language*, Jerusalem-Amsterdam 1982, p. 190. אולם כוונתו באמת רק להשפעת מנדלי על הסגנון הספרותי של השפה הכתובה (וראה שם, עמ' 193: 'מנדלי לא האמין בתחיית הלשון ולא היה מעוניין בה'), ואין לכך כל קשר עם 'תחייה' במובן שאנו מדברים עליו. לעומת זאת, חיים רבין (עיקרי תולדות הלשון העברית, ירושלים תשל"ב, עמ' 47-54) כורך את שינויי הסגנון שהכניס מנדלי לסיפוריו ואת ראשית הדיבור עליהם בן-יהודה וחבריו בפרק אחד. ושלמה הרמתי (ראשית החינוך העברי בארץ ותורמתו להחייאת הלשון, תרמ"ג-תרע"ד, ירושלים תשל"ט, עמ' 256) סיכם כך: 'חשוב להדגיש את תרומת הספרות העברית החדשה, בייחוד מימי מנדלי ואילך, כגורם מרכזי בהכשרת תחיית הדיבור העברי'.

8 T. Parfitt, 'The Use of Hebrew in Palestine 1800-1880', *Journal of Semitic Studies*, 17 (1972), pp. 237-252.

לתחיית הלשון העברית

אשכנזים, כלנו... בני ישראל בן יצחק בן אברהם, ותורה אחת... תורתנו להאמין באחדות הבורא'. ומייד הוא ממשיך ומבהיר: 'ההבדל בשפותינו המדוברות היא רק כאשר אבותינו הגלו לארץ אשכנז, ואבותיהם הגלו לארץ ספרד ולעומת זאת שפת תפלותינו אחת היא: השפה העברית'.⁹ אף מסיפור זה בלבד, מלבד עדויות אחרות, קל להכיר, כי הפירוש הנכון של העדויות שאסף פרפיט הוא לא שהיהודים 'מדברים בדרך-כלל עברית', אלא שהיהודים מסוגלים לדבר עברית, והם מדברים בה בעת הצורך'.

גורמי התחייה

מה עשה את ההחלטה שהחליט קומץ קטן של אנשים – להפוך את העברית ללשון הלימוד, הדיבור והמחשבה של בני הדור הצעיר – להחלטה שאפשר לממשה? אין עוד מקרה של לשון ששימשה כלשון כתובה בלבד, שנעשתה ללשון היחידה או העיקרית לבניהם של חלק מאותם המשתמשים.

מה פלא, שנתפתחה גישה האומרת שתחיית הלשון העברית היתה 'מעשה נס', ולכן אין מקום לחקור מה איפשר את התחייה, אלא יש רק לרשום מה היו השגיה. אבל שאלה זו היא שאלה מעניינת ושם מאמר זה מכונן לתת את התשובה עליה: ההזדמנות היא שבארץ-ישראל לא היתה לשון לאומית; היכולת היא יכולתם המסוימת של היהודים לדבר עברית; והרצון הוא הרצון שהתעורר להחייאתה של העברית.

ההזדמנות

לארץ-ישראל לא היתה לשון לאומית משלה. בארץ, כמו ברחבי הממלכה העות'מאנית, שרר מצב חברתי טרום-לאומי. תושבי האימפריה העות'מאנית היו מחולקים ביניהם על-פי השתייכותם לקבוצות אתניות-דתיות, או דתיות בלבד. כל המוסלמים – תורכים, ערבים, צ'רקסים או אלבנים – היוו יחד את 'האומה ("אל-אמה") המוסלמית', ואילו התושבים הלא-מוסלמים, שהיו קבוצות-מיעוט גם אם בחבלי-ארץ שלמים היוו למעשה את הרוב, השתייכו לקבוצות אתניות-דתיות שרובן היה להן מעמד מוכר בחוק – ה'מילאט'.

לכמה מן המילאטים שימשו לשונות מיוחדות בשימוש חלקי או מלא. מה שחשוב הוא, שלא היתה לארץ-ישראל שום לשון מיוחדת לה, אלא השפות ששימשו את יושבי הממלכה כולה, שימשו גם את יושבי ארץ-ישראל.

הלשון הערבית הספרותית היתה שפת התפילה וההטפה הדתית, וליושבי ארצות-ערב גם שפת הדפוס והכתיבה בכלל. היא שימשה באופן חלקי את תושבי ארץ-ישראל, כשם ששימשה את שאר המוסלמים.

9 י' יעלין, זכרונות לבן ירושלים, תקצ"ד-תרע"ג, ירושלים תרפ"ד, עמ' 103. סיפור זה, כולל התזכור עצמו, מובא גם אצל מ' סלומון, שלושה דורות ביישוב, ירושלים תרצ"ט, עמ' 160, ובקצרה ראה: א"מ לונץ, נתיבות ציון וירושלים, בעריכת ג' קרסל, ירושלים תשל"א, עמ' 207.

הלשון התורכית שימשה לענייני מדינה, צבא ומימשל בכל רחבי הממלכה, וכתוכה גם בארץ-ישראל.

הערבית המדוברת היתה הנפוצה שבשפות הדיבור. אבל הדוברים בה לא העריכוה כלל כ'שפה'. היא נחשבה לאיזו צורה נשחתת של הערבית הספרותית. גם מי שהערבית הספרותית היתה נהירה להם היטב, אף לשון הדיבור שלהם היתה הערבית המדוברת. היתה זו חברת דיגלוסיה מובהקת, ואפילו ההכרה שיש כאן שתי לשונות עדיין לא הנצה.

היעדר שפה לאומית בארץ-ישראל היה ידוע ומוכר גם לכני התקופה. וכך, למשל, אנו קוראים במאמר-מערכת של 'הצבי' משנת תרמ"ט:

לקמן ימצאו קוראינו את תמצית הנצוחים [=הויכוחים] אשר קמו בישיבת ועד אגודת אחים [בלונדון] בדבר הלמוד בלשון עברית. בעיני אחד מנכבדי הועד, האדון ליאפולד שלוס, נפלא דבר הידיעה שבאה בתודעת בית הספר שחחת השגחת האדון נסים בכר, כי לשון עברית משמשת בבית הזה לא ללמוד הדת בלבד, אלא גם להוראת ידיעות החול. וישאל: הלא מעולם היה מנהג החברה לדרוש כי הלמודים ככלל ילמדון [=ילומדון] בלשון הארץ? ועל השאלה הזאת באו שתי תשובות. האחת, תשובת הדר' גסתר, הרב לעדת הספרדים [בלונדון], כי בארצות הקדם אין לשון הארץ, לאמר, אין לשון כללית לכל יושבי הארץ. ופקיד הצבא [=הקצין], האדון גולדשמיד, שהיה בארצנו לפני שנים מספר, קים את העדות הזאת, ויוסיף, כי לחפץ היהודים ותכליתם לא טוב ללכת קרי את לשון עברית. והשנית, תשובת האדון ד' פ' שלוס על דברי האדון ל' שלוס, כי ארפה ואסיה צריכים ללשון אחת משתפת לכלם, והלשון הזאת היא לשון עברית.¹⁰

אנשים הרגילים לקיומן של חברות לאומיות, כגון אלה שבאירופה, אינם מבינים מדוע זה לא ככל היהודים בארצות מגוריהם ינהגו היהודים שבארץ-ישראל.

שלוש התשובות שניתנו הן למעשה שלושת הגורמים שהוזכרו: (א) אין 'לשון הארץ'. (ב) העברית נשיגה ליהודים, ולכן יכולים הם לדבר זה עם זה. (ג) היהודים בארץ-ישראל רוצים בחינוך עברי.

התשובה הראשונה הובהרה בדברינו על השפות שהילכו בארץ. נעבור עתה לשאלות האחרות, וקודם כל — נשיגותה של העברית ליהודים.

הנשיגות

הלשון העברית לא היתה זרה לרבים מן התושבים שבתת-הספר פעלו בקרבם. ידיעה זו של העברית, אף-על-פי שבמקרים רבים היתה מועטה ביותר, איפשרה קשר לשוני בין יהודים דוברי שפות שונות. אבל עלינו להדגיש, כי עובדה זו בלבד לא יכלה לגרום 'מאליה' להחייאתה של העברית. הנה באמסטרדם ישבו יהודים ספרדים, פורטוגלים ואשכנזים שנים רבות. כמו בירושלים, כך גם באמסטרדם הקימו היהודים קהילות נפרדות ובתי-כנסת נפרדים. אף-על-פי-כן, לא נוסדו באמסטרדם בתי-ספר ששפת ההוראה שבהם היא עברית, ושום 'החייאת לשון' לא התרחשה בה.

10 הצבי ה, 5 (כ"א בחשוון תרמ"ט), עמ' יז-יח. בהמשך הגליון ניתנים פרטים מלאים יותר על ישיבה זו.

בשנת ה'תש"ב...
 חתום: *[Handwritten Signature]*
 משרד המושבות
 ירושלים

כתב-אישור למתן גט, בעיצוב אותיות 'ספרדי', קהיר 1754.
 סגנון עיצוב זה היה קל למשתמשים בו,
 אך הכביד מאוד על מי שלא הורגל אליו.

מוסד לחקר וחינוך לשון

הטעם לכך היה פשוט ביותר: באמסטרדם כבר היתה שפה לאומית, היא ההולנדית. לכן היהודים בני העדות השונות למדו הולנדית, ושקדו ללמד את ילדיהם ההולנדית. כשנפגשו יהודים בני עדות שונות מאמסטרדם אלה עם אלה, כבר היתה להם שפה משותפת. היא שפת הארץ — ההולנדית — ולא הוצרכו לדבר זה עם זה עברית.

אבל בארץ-ישראל לא שררה לשון לאומית כלשהי. לו היתה שפה כזאת בנמצא, ספק אם היו מאמצי התחייה מתגלגלים לסיפור הצלחה. התנאי המכריע לתחיית העברית היה אפוא העדרה של לשון לאומית, 'לשון אופפת כל', בארץ-ישראל.

יש להביא עוד דבר כחשבון: המיבטא של העברית היה שונה מעדה לעדה, ופעמים שאנשים בני עדות שונות לא יכלו להבין זה את דיבורו של זה. בדומה לכך אירע בשנים יותר מאוחרות לקשר עם התימנים. ב-1913 מציע אחד הכותבים ב'הפועל הצעיר' ליצור קשר עם התימנים, וכך הוא אומר: 'צריך אפוא לבוא בדברים עם אחינו התימנים [...] קשה אמנם להדבר אתם כפה, אולם במקום זה תביא את שרותה המלה הכתובה-המודפסת.'¹¹

אי-אפשר אפוא לומר בפשטות, 'העברית היתה ליהודים לשון משותפת'. בכתב — כן, בדיבור — שאני (אגב, גם בכתבי-יד הסגנונות השונים של עיצוב האותיות היו למכשול כבד).

אף-על-פי-כן, ידיעת העברית — ולו ידיעה שאינה מאפשרת דיבור חופשי בה — הועילה מאוד להפצתה המהירה. ברוב המשפחות היתה להורים, ובייחוד לאבות, ידיעה מסוימת של עברית, ומשהביאו הילדים הצעירים את שפתם החדשה הביתה, יכלו ההורים להיענות להם. זאת ועוד, כשכאו הצעירים היהודים ממזרח-אירופה ב'עלייה השנייה', יכלו להצטרף בנקל אל בני גילם

11 הפועל הצעיר, ו, 16-17 (י"ד בשבט תרע"ג), עמ' 6.

בארץ-ישראל. גם להם היתה העברית נשיגה, הודות ללימודיהם ב'חדרים' וכשיבות, וכפי הנראה גם הודות למציאותן של אלפי מלים ממקור עברי בשפת אמם, האידיש. 'האידשיסטיס' הוכרחו גם הם להיכנע למציאות החדשה של ארץ-ישראל, שהיתה עברית. יצחק בן-צבי מספר בגילוי-לב, כיצד 'פועלי ציון' הוכרחו לשנות את שפת בטאונם מאידיש לעברית, לאחר שהתברר כי זוהי השפה שראוי להעדיף כדי שהבטאון ימלא תפקיד בציבור.¹² אולם כדי שהקהל יקבל את הלשון החדשה בעין יפה, וכדי שישכימו לנעשה בבתי-הספר, היה הציבור צריך להיות שותף ברצון להחייאת הלשון.

הרצון

התנועה לשינוי אורח החיים — כבר כעשרים שנה לפני כואו של בן-יהודה לירושלים, נתעוררה בקרב הדור הצעיר של היהודים יושבי ארץ-ישראל רוח של כמיהה לשינוי אורח החיים.¹³ הנסיונות הממשיים הראשונים נעשו שנים אחדות לאחר המבעים הללו. בשנות השבעים נוסדו אגודות 'ליישוב ארץ-ישראל', ולקראת סוף העשור הצליחו לקנות אדמות וליישב עליהן את חבריהן. כך נוסדה פתח-תקה בידי היוצאים מכין חומות ירושלים, וראש-פינה בידי היוצאים מצפת העתיקה. חשוב להבין, כי רק בראשית שנות הארבעים החלו תנאי החיים להשתנות בכיוון של הסרת הלחץ המתמיד על המילאטים הקטנים מצד השלטונות התורכיים. לתורכים הוחזרה השליטה בארץ ב-1840 בחסד המעצמות. אלא שנגבה מחיר מן התורכים, והוא הסכמתם לתת מאחז ניכר לכאיר-כותן של המעצמות בשטחים אלה שהוחזרו לתורכיה; ופירושו של דבר — הקלה לבני המילאטים, שעתה זכו להגנת הקונסולים הזרים. היחלשות העול הכבד של השלטון התורכי איפשרה מבע לרצון הטבעי להגיע לאי-תלות ולפרנסה עצמאית, ואולם הרצון לשינוי כלל גם מאוויים לאומיים. דומה שהלכי הרוח החדשים האלה שקמו בין היהודים בארץ-ישראל, הם פרי השפעת שלושה גורמים:

א. 'אביב העמים' — קהילות היהודים בארץ-ישראל לא היו במצב סטאטי. הן הוסיפו וקלטו עוד ועוד יהודים מהגרים ומבקרים, והודות לכך היו פתוחות יותר מזולתן בארץ-ישראל להלכי הרוח שבעולם הגדול. מה גם שהיו בין צעירי היישוב שלמדו שפות אירופיות, ואחדים אף ביקרו באירופה ושהו בה תקופות שונות לפני שחזרו למקומם.¹⁴ והנה, אירופה של אותם הימים היתה מלאה בהלך-רוח של התעוררות הלאומים הקטנים. העמים המדוכאים היו חדורים ברצון להשתחרר, והלכי-רוח אלה חדרו כדרכים שונות גם אל קהילות היהודים בארץ-ישראל. וכרגיל, קלטו זאת הצעירים יותר מן המבוגרים.

ב. 'ארץ-אבות' — בלב יושבי הארץ שררה ידיעה והכרה, שהארץ אשר הם יושבים בה היא ארץ אבותם, ושהיא ראתה ימי תפארת בעבר. כך, למשל, נאמר ב'חבצלת' ב-1871: 'עינינו הרואות כי בא

12 ראה במבוא של בן-צבי אצל י' ארז, ילקוט האחדות, תל-אביב תשכ"ב.

13 ראה: גליה ירדני, העתונות העברית בארץ-ישראל בשנים 1863-1904, תל-אביב תשל"ט, עמ' 18; לוח ארץ ישראל, 2 (תרג"ז), עמ' 45, 138 ואילך ועוד.

14 פרומקין, למשל, שהיה אחר-כך לעורך 'חבצלת', בילה באירופה כשנה בהיותו כבן תשע-עשרה.

הזמן לדאוג בעד ארץ אבותינו. הגיעה העת אשר אליה צפינו שנים רבות. ומדוע נהיה כחולמים עתה?¹⁵

חידוש ימי הקדם, ותמיד מתוך תחושה עזה ש'מי־קדם' היו מפוארים וטובים מן המצוקות של ההווה, היה יסוד מרכזי בהלך רוחם של העמים המדוכאים באירופה. מציאותה של תחושה כזאת ניכרת כמובן בתפילותיהם ובכתביהם של היהודים בכל פזורותיהם במשך דורות רבים. אבל אין להשוות זאת למשמעות המוחשית שיש לתחושה זו כשהיא מתרחשת בלכותיהם של היושבים בארץ זו עצמה, כאשר המבטאים זאת בפיהם רואים בעיניהם מה שמייצגות המלים. כאן לעולם קשור ההווה אל העבר. למשל, אפרים כהן־רייס מספר, כי לו ולחבריו הילדים ששיחקו אתו ליד בריכת השילוח היה ברור כי רבי ישמעאל כהן גדול 'לפני כניסתו לבית המקדש, לקודש הקדשים, היה... טובל במקוה זו ובודאי היתה אז [המקווה] כמצב אחר משהיא כיום הזה'.¹⁶

דמיונות ילדות כאלה מצויים, כידוע, לא מעט בסיפורי־ילדות ובאוטוביוגרפיות של ילדים יהודים בחוץ־לארץ. ביאליק, למשל, מספר ב'ספיח', כי 'הגבעה הקטנה בשדה נחשבה לי כהר ההר',¹⁷ ושלוש אש כותב: 'יוסי הולך לו הלאה ביער [...] העלים מתלחשים: 'כן, אמת הדבר!' ושם מאחורי היער יש בודאי מדבריות, שם תעו בני ישראל ארבעים שנה'.¹⁸

וסופר אחר מספר כך:

נדמה לי, כי הנה יופיע לנגד עיני צעיפה של רבקה, הרוככת על הגמל, והעבד אליעזר נוהג בו. ועד היום אני קורא לאותה דרך מזרחית: 'הדרך כואך ארם נהרים'... כך נגלה לי היפה בחלומותי באותו בוקר, והיא אהבתי לדרך המזרחית, כואכה ארם נהרים, מקום שראיתי בעיני, עיני הילד, את 'ארזי הלבנון' ואת 'עלות השחר'.¹⁹

אולם הילדים יושבי חוץ־לארץ היו מתפכחים מהר מאשליותיהם אלה ואז היו נכלמים בדמיונות ילדותם. כך, למשל, מתאר מ"י ברדיצ'בסקי באחד מסיפוריו נער היוצא לארץ־ישראל כחשאי, אלא שלמחרת כבוקר תופסים אותו להחזירו לביתו. הסיפור מסתיים כך: 'בעיר שחקו על משבתי, שבו החיים לארחם, — ואשב בגולה אבל ומנודה עד היום...'.²⁰

מעשה דומה לזה מעלה טשרניחובסקי ב'כחום היום', ואף בו ניכר היחס הלועג אל ילד תמים. לעומתם, יכלו ילדי ארץ־ישראל להחזיק בדמיונותיהם אלה כל הימים, שהרי כיסודו של דבר נכונים היו, וכלל לא בגדר דמיונות שווא. הנה קטע מתוך רשימה על טיול של מורים ותלמידים ליריחו ולבקעת־הירדן:

הנה תל דשילדשאל [תל גלגל] — קרא ראש החמרים. ירדנו מעל חמורינו, וברגשי קודש הסבנו את התל הקטן הזה אשר על דברת מסורה קדומה הנהו שריד לגלגל הישן. התחנה

15 חבצלת, א' דר"ח אייר תרל"א.

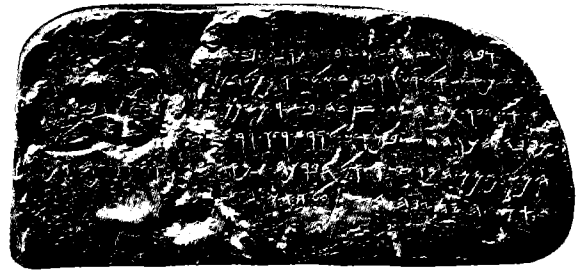
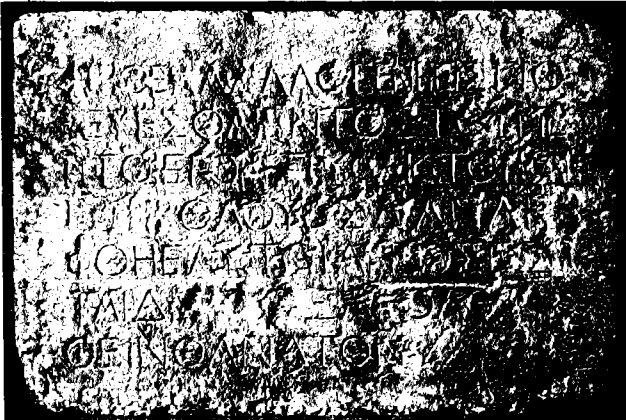
16 ראה: א' כהן־רייס, מזכרונות איש ירושלים, ירושלים תשכ"ז, עמ' 13-14.

17 כל כתבי ח"ג ביאליק, תל־אביב תרצ"ח, עמ' קמה. אמנם ייתכן מאוד שביאליק כיוון בכך להרגבוה סתם, ולאוו דווקא להר ההר עצמו.

18 ש' אש, קבץ ספורים לבני הנעורים, ורשה תרס"ה, עמ' 36.

19 א' נחומי, בצל הדורות, תל־אביב ת"ש, עמ' יא-טו.

20 מ"י ברדיצ'בסקי, סיפורים, תל־אביב תשל"ז, עמ' נג-נד. ישורון קשת (מ.י. ברדיצ'בסקי, חייו ופעלו, ירושלים תשי"ח, עמ' 28-31) משייך סיפור זה לסיפורים האוטוביוגרפיים של ברדיצ'בסקי.

כתובת יוונית שנמצאה בירושלים בסוף המאה הי"ט על-ידי קלירמון-גאנו ובה נאמר: 'איש נכרי לא ייכנס לפנינו מן המחיצה המקיפה את המקדש, ולחצר המקיפה. ומי שייתפס יתחייב בנפשו ודינו למיתה'

כתובת השילוח מסוף המאה השמינית לפני-הספירה. נמצאה חקוקה בניקבת השילוח בעיר דוד, ירושלים

הראשונה אשר בה חנו אבותינו מיד בכואם לארץ, ובה העמידו גם את שתיים עשרה האבנים אשר הוציאו מהירדן למזכרת.²¹
ואז באה הארכיאולוגיה לאושש את עוצם זכרונות העבר.

ג. 'הלם הארכיאולוגיה' — החפירה הארכיאולוגית הראשונה בארץ-ישראל נערכה בשנות החמישים של המאה הי"ט, ורק ב-1863 חזר אותו חוקר, דה-סוסי, מצויד ב'רשיון' המאפשר לו 'לחפור בכל המקום אשר יחפץ וכל אשר ימצא משרידי ימים קדומים יוכל לקחתם'.²² למרות הפגיעות בשלדים ובקבורות, שהתלוו לא אחת לחפירות הראשונות,²³ לא הפכו שרידי העבר וההתחקות אחריהם לתועבה בעיני יושבי ירושלים. ההתעניינות בשרידי העבר היתה גדולה ומעורבת ברגשות עזים. ככל מה שנמצא באדמה היו היהודים רואים שריד ועדות לתפארת ימי-קדם. למשל, כאשר חפרו לצורכי בנייה בבית תפילת האשכנזים בעיר העתיקה, ונתגלו 'פכים קטנים רבים', 'חכמים רבים וחוקרי קדמוניות החליטו כי בפכים ההם אפר הפרה [האדומה]'.²⁴ דומה, שהמימצאים הארכיאולוגיים שהחלו להתרבות בימים ההם, ובמיוחד ה'חקיקות' או ה'חרותות' העתיקות, כמו חיזוק ואישור את הכרתו ואת שאיפותיו של דור מבקשי התחיה; ומלבד

21 לוח ארץ ישראל, 2 (תרג"ז), חלק המאמרים, עמ' 88. הרשימה נתפרסמה ללא חתימה, אך מסתבר שלונץ עצמו הוא המחבר.

22 הלבנון, א, 11 (ח' בכסליו תרכ"ד), עמ' 74. והמשך סיפור המעשה שם, 12 (ח' בטבת תרכ"ד), עמ' 78-79.

23 ראה למשל: פ' גרייבסקי, פנקס ירושלים, ירושלים תר"ץ, עמ' ד; הלבנון, שם; חבצלת, א, 18 (ה' בסיוון תרל"א), עמ' 72.

24 פ' גרייבסקי, מגנזי ירושלים, 9 (תר"ץ), עמ' יג (מצטט מכתב מיהוסף שוורץ משנת תר"א). ב'החבצלת', ב, 2 (כ"ז בתשרי תרל"ב), עמ' 11. התפרסם מכתב נרגש ומסופר בו על גילוי כתובת קדומה, המזהירה את הזר לבל יקרב אל בית-המקדש: 'בלב מלא רגשות שמחה ועצב הנני נותן לפניכם היום העתקת דברים החרותים על אבן אחת גדולה הנמצאת באחד הבתים אשר במקום המקדש, עת חפרה הבונים לעשות מלאכתם — האבן הזאת יקרה היא עד מאד אין ערוך לה. הכתובת הכתובה על האבן הזאת, תביא בלבבנו הרגשות עדינות אשר לא יתואר באומר ודברים'. סתם ולא פירש. מן הסתם סבור היה, שמוטב להימנע ולא להעלות את תוכן 'הרגשות עדינות' הללו בדפוס, חשופות לעינו הפקוחה של הפחה. אולם, כמדומה, ברור מה היא 'השמחה' וברור גם מהו 'העצב'. הכותב הוא איש נשוא פנים, יוסף קריגער, ששימש אז בתפקיד 'מתורגמן הפחה', בטרם הועבר מתפקידו. כתובת זו היתה כתובה יוונית, וקריגער הביא את תרגומה.

העידם על 'תפארת ימי קדם', העידו כמו עדות נאמנה: עברית שפת הארץ לראשונה. אם יש שפה הנאותה מכל זולתה להיות שפת הארץ — עברית היא שפה זו. הנה היא עולה לפנינו מאדמת אבותינו. אכן מקיר תזעק — עברית!

תחיית העבר כוללת תחיית העברית

הלך הרוח של שאיפה לשינויים שהתעורר בירושלים ובשאר ציבורי היישוב הישן, כלל גם מאויים גלויים להחייאת העברית. לונץ מספר על ראש ישיבת 'עץ חיים' בשנות הששים, שהיה הראשון שהתחיל לדבר בלשון הקודש, 'רק מאשר כי קשה היה עליו להביע בה את כל מחשבותיו הרגיל עצמו לדבר בשפה מעורבת מעברית וז'ארגון [יהודית, יידיש] יחד'.²⁵

בכתבה מתרל"ח נמסר, אגב עניין אחר, פרט מעניין:

אף כי לא נתן רשות מאת הרבנים... להקים למוד להשפה הזאת [ערבית] ככנופיא... בכל זאת ילמדו רבים מיושבי ירושלים איש איש את בניהם בשעה מיוחדת [= שיעור פרטי] בבתים את שפת הארץ [ערבית]... ולא יארכו הימים וילדי בני ציון ידברו צחות בלשון ערבי, כאשר רבים מהם ידברו צחות בלשון עברי.²⁶

וב-1871 מתפרסמים ב'חבצלת' דברים אלה:

ואיך לא נתעורר אל רשפי אש היוקדים על מזבח לבכינו, איך לא נקטיר נפשנו כליל למען שפתינו הטהורה בעיר קדשינו!... כי על כל אלה רבתה בנו השמחה לראות כי גם בעיר הזאת, רוח ה' לבשה את בניה ללמד לשונם דבר צחות לשמור בכל נפשם את הפליטה הנותרת לנו מכל מחמדינו ההיו לנו, ותקוה גדולה נשקפת כי בימים לא ימשכו, מציון תצא דבר ה'.²⁷

ובתזכיר של יחיאל מיכל פינס, כמעט שלוש שנים לפני שבא בן-יהודה לארץ-ישראל — לפני 'העלייה הראשונה', ובטרם התעוררה 'פעילות ציונית' כלשהי, בראשית 1879 — אנו קוראים: בנוגע לבתי החנוך מקוה אנכי להכין בהקולוניה בתי ספר מסודרים, תכן הלמוד יהיה שמה תורת ה' — שפת עברית וערבית על כוריו... השפה אשר בה ילמדו כל אלה תהיה השפה העברית וכל השתדלותי תהיה לחדש נעורי השפה ההיא עד שתצלח להיות השפה המדוברת בקולוניה עצמה.²⁸

במונחים שהשתמשו בהם ניתן לומר, כי פינס התכוון בדיוק למה שכינינו בשם 'תחיית הלשון'. היינו הקמת חברה שהעברית תהיה לשפתה העיקרית. הוא גם הצביע על הדרך לכך: הקמת בתי-ספר והפיכת העברית לשפת תלמידיהם, מה שאכן נעשה ב'קולוניות' אחרות ובבתי-ספר אחרים שנים אחדות לאחר מכתבו זה. פינס לא היה יכול ליזום הקמת בית-ספר ששפת ההוראה בו עברית, לולא

25 נתיבות ציון וירושלים (לעיל, הערה 9), עמ' 209. גם לדברי אפרים כהן-רייס (נלעיל, הערה 16), עמ' 55, אותו הרב 'היה מדבר עמי על ההשכלה ועל למוד שפות... ומשלב את דבריו, כדרכו גם בישיבה, במלים ובקטעי משפטים עבריים'.

26 סלומון (לעיל, הערה 9), עמ' 184. לפי דבריו, העתיק קטע זה מתוך יהודה וירושלים ב, 4 (תרל"ח), עמ' 27.

27 חבצלת, א, 24 (ב' דר"ח אלול תרל"א), עמ' 94.

28 י"מ פינס, בניין הארץ, ב, ספר א, תל-אביב תרצ"ט, עמ' 58. מוסרים על כך כבר י' קלוזנר, בדרכי ציון: פרקים בתולדות הציונות ותחית הדבור העברי, ירושלים תשל"ח, עמ' 371, והרמתי (לעיל, הערה 7), עמ' 264.

חש והכיר את הלכי הרוח והמאווים לתחייה שתססו בין צעירי 'היישוב הישן'. הלא בית-ספר תלוי ברצונם הטוב של ההורים האמורים לשלוח אליו את ילדיהם, ובלעדי רצונם זה לא יקום דבר. צירוף מיוחד זה של נסיבות היסטוריות, היינו העדר לשון לאומית מן הארץ, נשיגותה של הלשון העברית אצל המועמדים להחייאתה והתעוררות הרצון להחייאתה, צירוף זה הוא שעשה את תחיית העברית למעשה של ממש.

חלקו של בן-יהודה

אמנם ניכרים סימנים מובהקים לתחיית הלשון כבר עשרים שנה לפני בואו של בן-יהודה לירושלים, אבל התחייה לא התחילה לפניו. היא באה לעולם, כאמור, עם הקמת דור שהעברית נהיתה לו 'שפה חופפת כל', ובהקמת דור זה היה לבן-יהודה חלק מכריע. הוא האיש אשר נתן לרצון הערטילאי שקדם לו דמות של ממש. בהפיכתה של העברית ללשון היחידה בביתו,²⁹ באישיותו רבת העוצמה המשפיעה על מכריו וחבריו בארץ-ישראל, בהטפה המתמדת להפיכת העברית 'לשפת החנוך, לשפת הלמודים, להשפה העברית בבית החנוך',³⁰ ובתביעה להחייאת העברית, קנה מאמינים חדשים לרעיון התחייה וחיוק מאמינים כמותו. מהם קמו האנשים אשר צעדו את הצעד המכריע: הקימו בתי-ספר ששפת ההוראה והחינוך בהם היתה העברית. הם ראו בבן-יהודה מתווה-דרך ואב רוחני, והוא אף השתתף בפועל בעבודתם.³¹ נחישות החלטתו של בן-יהודה לדבר עברית מרגע בואו לארץ והתפקיד החברתי שמילא בה, מצדיקים את הוצבעה על חלקו המכריע בהקמת תנועת התחייה. בואו לארץ ראוי שייחשב לראשית התקופה, והשנים הקודמות לכך — לתקופת-הכנה.

חמדה ואליעזר בן-יהודה, 1920

29 אנשי העלייה השנייה טוענים, מי במפורש ומי ברמז, כי שמעו דיבור צרפתי ורוסי בביתו של בן-יהודה. כזאת, למשל, טוען שלמה צמח במכתב פרטי אל קרסל ב-1964. ראה: ג' קרסל, 'האמנם "מאה שנה לראשית הדיבור בשפה העברית"?' מעריב, 3 בדצמבר 1982, עמ' 33. צמח עצמו אינו אומר זאת כלל בספרו 'שנה ראשונה', אף-על-פי שהוא מזכיר ביקור בביתו של בן-יהודה. ראה: ש' צמח, שנה ראשונה, תל-אביב 1965, עמ' 161. לידיעות אלה יש להתייחס בזהירות. אפשר שהאיבה הידועה של אנשי המרכז הספרותי שבאודסה, שעברה גם אל אנשי העלייה השנייה, מילאה כאן תפקיד מסוים. על-כל-פנים, ידיעות אלה מאוחרות הן ומעטות. דומה שאין כל רמז לכך בחומר מן התקופה עצמה, והרושם הברור ממנו הוא, שהעברית היתה לפחות השפה העיקרית בביתו של בן-יהודה, אם לא השפה היחידה באמת.

30 ראה את מאמרו 'שאלת החנוך', החבצלת, 7 (ו' בכסליו תר"ם), עמ' נא, וכן את המשכו שם, 13 ו-14. שניהם נמצאים גם אצל א' בן-יהודה, החלום ושכרו, א, ירושלים 1941. בהערת הפתיחה לראשון (עמ' 43) נאמר בטעות, כי הוא נתפרסם בכסליו תרמ"א, אבל בעמ' 47 מצוין התאריך הנכון. מאמרים אלה לא נכללו במהדורה החדשה של 'החלום ושכרו' שהוציא ראובן סיוון (ירושלים 1978).

31 על שהייתו של יודילוביץ עם חבורת שה"ו (= 'שיבת החרש והמסגר') והשפעתו של בן-יהודה עליו ראה: ד' יודילוביץ (עורך), ראשון לציון התרמ"ב-1882 — התש"א-1941, ראשון-לציון 1941, עמ' 213, 227, 236. וראה גם אצל א' דרויאנוב, כתבים לתולדות חיבת ציון וישוב ארץ-ישראל, ג, תל-אביב תרצ"ב, עמ' 1011, בהערה, כיצד השפיע מאסרו של בן-יהודה על מורי המושבות.